

**Correction of the Word “عاطر” in One of the Ekhvaniyat of
Montajaboddin Badi’-e Joveini***

Mohammadreza Masoumi ¹, Mahdi Saghazadeh ²

Abstract

1. Introduction

The main objective of correcting an old classical text is to reconstruct it and to present a reedited text based on the available manuscripts so that the corrected reedited text could be as close as possible to the original text written or composed by the author. Achieving such an objective for one-hundred percent will not be possible for various reasons and factors. Some of these factors are related to mistakes made by scribes or copy providers resulting in the existence of errors in the texts; as an example, one may refer to low literacy, haste, reliance on one’s listening faculty only, interference of the scribe’s/copy provider’s subjective literacy taste, all resulting in misspellings and distortions in the text such that incorrect records may even be repeated in so-called edited/corrected texts. In addition to

* Article history:

Received: 4 November 2023

Accepted: 30 November 2023

Received in revised form 24 November 2023

Published online: 31 December 2023

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 26, No. 54, Fall and Winter 2024

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Associate of Persian Language and Literature Department, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran (corresponding author). Email: mohammadreza.masoumi@iau.ac.ir
2. Assistant Professor of the Department of Arabic Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran. Email: m.saghazadeh@iau.ac.ir

shortcomings resulting from the scribe's/copy provider's pen, there is another group of factors such as the editor's inadvertent mistakes or negligence in terms of his misreading of the text and bringing an incorrect word of expression -which he deems correct- into the text. As after a work is published the manuscript(s) will not be available to everybody, such erroneous records may remain in the text forever without being discovered by anyone. The risk of such incorrect records is by far more probable in works for which there is only one single manuscript where they are typically edited/corrected through a comparative methodology.

2. Methodology

The present study has been conducted in a descriptive-analytical way by referring to library resources on the basis of the manuscript of *Atabat-ol-Kataba*. First of all, the expression in question has been explored throughout the whole text. Then, on the basis of the relevant evidence and on the ground of a correct reading of the text, the incorrectness of the word “عاطر” has been proved.

3. Discussion

The book *Atabat-ol-Kataba* includes a set of epistolary compositions and correspondence of the era of Sultan Sanjar Saljuqi written by Montajiboddin Badi'-e Joveini. The book has been edited and published upon the attempts made by Abbas Eghbal Ashtiani and Mohammad Ghazvini in 1950. Due to difficulties of comparative correction and the fact that there has been only one single manuscript of the work in question, certain words have been recorded erroneously in this book. One of these incorrect words is the expression “عاطر” for which both the editors/correctors and commentators of *Atabat-ol-Kataba* have made mistakes or have declared that the word in question bears no meanings, as they have relied on the edition published by Ghazvini-Eghbal. In essence, there is no such word in Persian or Arabic literatures. Such a meaningless expression has been a distorted

form of the initial word of the Arabic proverb “مَا طَارَ بِهِ عِنَاءٌ مُغْرِبٌ” which has paved its way into the text of *Atabat-ol-Kataba*. As it can be understood from the manuscript of *Atabat-ol-Kataba*, then correct form of the expression in question is “مِمَّا طَارَ”. The mistake has been a result of misreading of the space between the two “م” letters as handwritten in the manuscript. They have unintentionally read it as “ع”, coming up with the incorrect meaningless expression “عاطار” which has later been overlooked by the book commentators. At the same time, it seems that the correctors/editors and commentators of the book have mistaken the Arabic combination “بِه” (the transitive particle “ب” + the pronoun “ه”) for the Persian preposition “به”:

4. Conclusion

Undoubtedly, one of the essential principles of correcting/editing a work is the proper reading of its manuscript(s). Misreading of the text could bring about distortions of misspellings, not on the part of scribe or copy provider but on the part of the editor/corrector. One sample of such distortions is the expression “عاطار” in one of the *akhavani* letters of *Atabat-ol-Kataba*. A comparative correction of the text and a deep observation of the manuscript well indicates that the meaningless expression is a distorted form of the Arabic expression “مِمَّا طَارَ”. Montajiboddin Badi’-e Joveini, when talking about his longing for the addressee of the letter, has assessed such a visit as something rare and scare, something rubbed away by the phoenix of the west, something which is never to be at access.

Keywords: Ekhavaniyat, عاطار, *Atabat-ol-Kataba*, Montajiboddin Badi’-e Joveini.

How to cite: Masoumi, Mohammadreza & Saghazadeh, Mahdi.(2024). Correction of the word "Atâr" in one of the friendly letters of Montajiboddin Badi’-e Joveini. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 26(54), 303-321. <http://doi.org/10.22103/JLL.2023.22457.3100>

References

- Afraz, R. (2010). "Comprehensive description of the book *Atabat-ol-Kataba*". Jalil Nazari. Master's thesis. Islamic Azad University, Yasuj branch. (in Persian)
- Albostani, F.A. (1994). *Monjad ol-Tollab & Faraed ol-Adab*. Mohammad Bandar Rigi (Trans.). Tehran: Islamic Publications. (in Persian)
- Allami, A. (1602). *Tohfey-e Fethiy-e*. Tehran: Malek National Library. Series number 3811. [Manuscript]. Author: n.d. Writing: n.d. (in Persian)
- Borhan, M. H. (1983). *Borhan-e Qate*. Mohammad Moin (ed.). Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Dehkhoda, A.A. (1998). *Dictionary of Dehkhoda*. 16 Vols. Second Edition. Tehran: Institute of Printing and Publishing, University of Tehran. (in Persian)
- Jar, Kh. (1997). *Larus Dictionary Arabic to Farsi*, Seyed Hamid Tabibian (Trans.). seventh edition, Tehran: Amirkabir. (in Persian)
- Khatibi, H. (2007). *The art of prose in Persian literature*. Tehran: Zovvar. (in Persian)
- Mardani, F. (1997). "Explanation of words and problems of *Atabat-ol-Kataba*". Mehdi Noorian. Master's thesis. University of Esfahan. (in Persian)
- Masoudi, A. (2011). *murūj-o-zzahab wa ma'āden-ul jawhar*. Abolghasem Payandeh. (Trans.). Ninth edition. Tehran: Contemporary Culture.
- Masoumi, M.R. (2021). "Proposal of some Comparatively -Edited Corrections for a few Words in *Atabat-ol-Kataba*", *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 25(51), 133-155. (in Persian)
- Meydani Neyshabouri, A. (n.d). *Majma-ol-Amsal*. Mohammad Mohiuddin Abdulhamid.(ed.) Beirut: Dar ol-Marafa. (in Arabic)
- Montajbuddin Badie, A. (1162). *Atabat-ol-Kataba*. Egypt: National Library. Series number 6292. [Manuscript]. Author: 1133-1157. Writing: 1272. (in Persian)
- Montajbuddin Badie, A. (2005). *Atabat-ol-Kataba: Collection of Correspondence of Sultan Sanjar's Divan*. Mohammad Qazvini & Abbas Iqbal Ashtiani. (Emend.). Tehran: Myths Publication. (in Persian)
- Montajbuddin Badie, A. (2017). *Atabat-ol-Kataba: Excerpts from the Correspondence of the Court of a Sultan of the Seljuk*. Maryam Sadeghi. (ed.). First Edition. Tehran: Contemporary Look. (in Persian)

- Naqavi, N. (2007). "Valley of fire, a look at the symbolic stories of Persian literature". *Persian literature quarterly, Islamic Azad University, Mashhad branch*, 4(14), pp. 85-103. (in Persian)
- Qazvini, Z. (2011). *Ajāyib-ul maxlūqāt wa ġarāyib-ul mawjūdāt*. Translated from an unknown translator. Yusofbeyg Babapour & Masoud Gholamieh. (ed.). Qom: Assembly of Islamic Reserves and Library of the Islamic Parliament. (in Persian)
- Riahizamin, Z. (1992). "*Examination and description of Atabat-ol-Kataba*". Gholamreza Afrasiabi. Master's thesis. Shiraz university. (in Persian)
- Watwat, R. (1997). *Latayef ol-Amsal and Tarayef ol-Aqwal*. Habiba Daneshmoz. (Emend.) Tehran: Ahle qalam and Mirase Maktoob. (in Persian)
- Zamakhshari, M. (1997). *al-kaššāf ‘an ḥaqāyiq-i ġawāmez-e ttanzīl wa ‘uyūn-ulaqāwīl fī wujūh-e tta’wīl*. Ahmed Abd-ol-Mojood & Ali Mohammad Moawadh.(ed.) Riyadh: Al- abaikan School. (in Arabic)

تصحیح واژه «عاطار» در یکی از اخوانیات منتجب‌الدین بدیع جوینی*

محمد‌رضا معصومی^۱، مهدی سقازاده^۲

چکیده

کتاب «عتبة الکتبه» مجموعه مراسلات دیوانی و مکاتبات اخوانی عهد سلطان سنجر سلجوقی با انشای منتجب‌الدین بدیع جوینی است. این کتاب نخستین بار به اهتمام علامه قزوینی و استاد اقبال آشتیانی به شیوه قیاسی، تصحیح گردید و در سال ۱۳۲۹ ه.ش. چاپ شد. به دلیل دشواری‌های تصحیح قیاسی و تک نسخه بودن اثر، تصحیح و ضبط برخی واژه‌ها در این چاپ از کتاب به درستی صورت نگرفته است. یکی از این ضبط‌های نادرست، واژه «عاطار» است. نتیجه پژوهش پیش رو که به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای و نسخه خطی «عتبة الکتبه» انجام شده است نشان می‌دهد که هم مصححان «عتبة الکتبه» در خوانش واژه «عاطار» اشتباه کرده‌اند و هم شارحان کتاب، با استناد و اعتماد به تصحیح قزوینی-اقبال، در شرح این واژه به خطا رفته‌اند یا به معنادار نبودن آن اذعان کرده‌اند. در حقیقت، این واژه که در ادبیات فارسی و عربی سابقه و معنی ندارد، با تحریف کلمه آغازین تمثیل عربی «مما طار به عنقاء مغرب» به متن «عتبة الکتبه» راه یافته است.

واژه‌های کلیدی: اخوانیات، عاطار، عتبه الکتبه، منتجب‌الدین بدیع جوینی.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۸/۱۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۰۳ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۰۹

نشریه نشر پژوهی ادب فارسی، دوره ۲۶، شماره ۵۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۳۰۳-۳۲۱

DOI: 10.22103/JLL.2023.22457.3100

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. (نویسنده مسئول)

رایانامه: Mohammadreza.Masoumi@iau.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عرب، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.

رایانامه: m.saghazadeh@iau.ac.ir

۱- مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

اصلی‌ترین هدف تصحیح یک متن کهن، بازسازی و ارائه‌ی متنی منقح از آن با استفاده از نسخه‌های خطی موجود است تا متن تصحیح‌شده، هرچه بیشتر به متن اصلی‌ای که صاحب اثر نوشته یا سروده نزدیک شود. دست‌یافتن به این هدف به دلایل گوناگون و وجود عوامل مختلف، به صورت مطلق امکان ندارد. برخی از این عوامل به اشتباهات کاتب یا ناسخ نسخه خطی اثر و به تبع آن، ثبت اغلاط در متن مربوط می‌شود؛ به عنوان مثال می‌توان به کم‌سوادگی، شتاب‌زدگی، اتکا به قوه شنیداری، خوش‌ذوقی و اعمال سلیقه کاتب یا ناسخ اشاره کرد که همگی تصحیف و تحریف متن را به دنبال دارد و موجب می‌شود تا تصحیح متن دشوار گردد و حتی این اغلاط و ضبط‌های نادرست به متن مصحح نیز راه یابد. علاوه بر کاستی‌های ناشی از قلم کاتب یا ناسخ، دسته دیگری از عوامل، ناشی از اشتباهات سهوی یا قصور مصحح متن است؛ بدین معنی که مصحح در خوانش متن صحیح، دچار اشتباه می‌شود و واژه یا عبارتی نادرست را - که به گمان خودش درست است - وارد متن می‌کند. از آنجا که بعد از چاپ اثر، دسترسی همگان به نسخه یا نسخ خطی آن میسر نیست، چنین اغلاطی چه بسا برای همیشه در متن باقی می‌ماند و کسی متوجه نادرستی آن‌ها نمی‌شود. خطر ورود ضبط‌های نادرست به متن مصحح اثر، در آثار تک نسخه‌ای که قاعدتاً به شیوه قیاسی تصحیح می‌شوند به مراتب بیشتر است.

یکی از متون ادب فارسی در حوزه منشآت که بر اساس تک نسخه متعلق به کتابخانه ملی مصر (دارالکتب المصریة) و به شیوه قیاسی تصحیح شده است «عتبة الکتبه» نام دارد. این کتاب مجموعه‌ای از مراسلات دیوانی و اخوانی عهد سلطان سنجر سلجوقی به قلم منتجب‌الدین بدیع جوینی است. «عتبة الکتبه» با مقدمه علامه قزوینی و به اهتمام استاد عباس اقبال آشتیانی در سال ۱۳۲۹ ش. به چاپ رسیده و در سال ۱۳۸۴ ش. در انتشارات اساطیر و به شیوه افست تجدید چاپ شده است.

بررسی «عتبة الکتبه» نشان می‌دهد که در تصحیح و چاپ کتاب دقت لازم صورت نگرفته است و همین امر موجب بروز اشتباهاتی در ضبط برخی واژه‌های متن آن شده است. مقاله پیش رو به ضبط نادرست یکی از این واژه‌ها؛ یعنی واژه «عاطار» اختصاص دارد که در یکی از نامه‌های اخوانی این کتاب آمده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در مورد بررسی و نقد «عتبة الکتبه» به تصحیح قزوینی - اقبال دو کار پژوهشی انجام شده است:

۱- مریم صادقی (۱۳۹۶) در چاپ مجدد «عتبة الکتبه» معتقد است: «مشکلات و پیچیدگی‌های این متن عمدتاً شامل تسامحات و سهل‌انگاری‌های ناصحان [ظ: ناسخان] و کاتبان نسخه و بی‌دقتی‌های مصحح کتاب است» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۹۶: ۶۶) بنابراین سعی کرده است برخی اشتباهات کتاب را گوشزد و تصحیح کند.

۲- محمدرضا معصومی (۱۴۰۱) در مقاله «پیشنهاد تصحیح قیاسی چند واژه در عتبه الکتبه»، پانزده مورد از خطاهای متن کتاب از نوع تحریف و تصحیف را استخراج و صورت صحیح آن‌ها را ارائه نموده است.

اما تاکنون در مورد واژه «عاطار» در «عتبة الکتبه» و بررسی معنایی و تصحیح آن، تحقیق مستقلی صورت نگرفته است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت تحقیق

«عتبة الکتبه» از امهات متون منشیانه و حوزه ترسل به شمار می‌رود و مورد استفاده پژوهشگران و محققان در تحقیقات ادبی، تاریخی، سیاسی و اجتماعی است. با توجه به اینکه واژه «عاطار»، هم در کتب چاپی «عتبة الکتبه» و هم در پژوهش‌های مرتبط با این

کتاب، با همین صورت نادرست ضبط شده است؛ ضروری است که این واژه تصحیح شود و صورت صحیح آن در اختیار پژوهشگران و خوانندگان این کتاب ارزشمند قرار گیرد.

۲- بحث و بررسی

یکی از ارکان اصلی اخوانیات، رکن شرح اشتیاق بوده است. این رکن «از نظر سبک انشا، زیباترین و برگزیده‌ترین ارکان مکاتیب اخوانی به شمار می‌آید و نویسندگان در تنوع و تکلف و آراستن آن به صنایع لفظی و ترکیبات مجازی و استعارات و کنایات و مضامین شعری، تمام نکات و دقایق فنی را مراعات می‌کردند.» (خطیبی، ۱۳۸۶: ۴۲۱)

منتجب‌الدین بدیع جوینی، مکتوب شماره ۵۳ از نامه‌های اخوانی خود را خطاب به مخدومی نامعلوم نوشته است. از رکن شرح اشتیاق نامه چنین برمی‌آید که وی علاوه بر این که مدتی را دور از مخدوم به سر برده است؛ نامه‌ای هم از وی دریافت نکرده است:^(۱)

«زندگانی دراز باد؛ کارها در سلک مراد منتظم، بعد از این، حال اشتیاق شرح نخواهم داد و تبّع آن تکلف نخواهم کرد که قصه و غصه آن دراز گشت و از حدگذشت؛ اما در تعجبم از این تقارب و تباعد که از جانین به تن و دل حاصل است و ازین تهاون و تقاعد که در تدبیر نظم شمل و ترتیب اسباب التقا و استمتاع به اجتماع می‌باشد، بدان ماند که اومید و نوید عمر نوح یافته‌ام و منشور خلاص مِمَّا لَا مَنَاصَ عَنْهُ خوانده تا می‌اندیشم که اگر یک چند در مفارقت و مباحثت بگذرد موافقت و مساعدت از روزگار آینده پابنده میسر خواهد بود، هیهات هیهات! عمر عزیز گذشت و فلک ایام آن مناقشت و تدنیق بر ما می‌شمرد و به فذلک می‌رساند و ما در دایره غفلت متمکن نشسته و چشم از نظر در نمودارات معتبرات که سواکت ناطق‌اند بسته و «ذَلِكْ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُمِينِ». این خدمت منتصف شهر ربیع الأول می‌نویسم از حال سلامتی لایق وقت و مناسب روزگار، و مدتی مدید است تا از آثار بنان مبارک مجلس سامی محروم‌م، چون مجالست از میان برخاسته است و از اعداد **عطار** به عنقای مغرب گشته، مکاتبات باری از میان برگرفتن چه معنی دارد و در کدام شریعت مصادقت و مصافحات جایز شمرده آید؟ این هم از نکد دهر است» (منتجب‌الدین بدیع، ۱۳۸۴: ۱۵۶).

همان‌طور که از متن نامه مستفاد می‌شود، جوینی گلایه‌مند است که چرا اکنون که از همنشینی با مخاطب نامه بی‌نصیب شده، مکاتبه و نامه‌نگاری نیز از میان رفته و وی از دریافت مکتوب مخدوم، محروم مانده است؟ بنابراین، جمله «از اعداد عطار به عنقای مغرب گشته» باید قرینه و تأکید معنایی جمله «مجالست از میان برخاسته است» باشد. اما نکته مبهم این عبارت، واژه «عطار» است که یافتن معنای آن می‌تواند به دریافت مفهوم عبارت کمک کند.

نگاهی به شروح عتبه‌الکتبه نشان می‌دهد که هیچ‌یک از شارحان محترم این کتاب نتوانسته‌اند معنایی برای کلمه «عطار» بیاورند.

ریاحی‌زمین در مورد این واژه چنین می‌نویسد:

«عطار: از این کلمه که در نهایت ابهام است علی‌رغم مراجعه به فرهنگ‌های مختلف و بررسی صورت‌های مختلف تحریفی و تصحیفی آن، معنای مشخصی به دست نیامد؛ اما کل عبارت، بیان تشبیهی است؛ یعنی مخدوم همچون عنقای مغرب و سیمرخ افسانه‌ای کمیاب شده و دیگر همنشینی و دیداری در میان ما صورت نمی‌گیرد.» (ریاحی‌زمین، ۱۳۷۱: ۴۸۵).

مردانی که این واژه را در فرهنگ‌ها نیافته است، آن را تحریف‌شده کلمه دیگری می‌داند: «عطار: در فرهنگ‌ها نیامده است. به نظر می‌رسد تحریف‌شده کلمه‌ای دیگر باشد. معنی جمله نیز روشن نیست.» (مردانی، ۱۳۷۶: ۵۱).

افراز، ضبط «عاکار» را به جای «عطار» پیشنهاد کرده؛ ولی به معنای واژه پیشنهادی و مفهوم عبارت موردنظر نپرداخته است:

«عطار: در فرهنگ‌ها پیدا نشد و به نظر می‌رسد "عاکار" باشد.» (افراز، ۱۳۸۹: ۲۸۰).

صادقی، به شیوه قیاسی یا ذوقی، کلمه «اعداد» را به «عداد» و «عطار» را به «عاط» تغییر داده است و در معنای عبارت پیشنهادی «و از عدد عاط به عنقاء مغرب گشته» می‌نویسد:

«عنقاء مغرب: عنقاء ناپیدا. کلمهٔ عاط هم به معنای گردن دراز است پس عبارت می‌شود؛ مانند گردن دراز عنقاء ناپیدا شده است. عاطار، حشو زاید می‌شود. (صادقی، ۱۳۹۶: ۲۴۱).

مشخص نیست که ایشان «عاطار» را به چه معنی دانسته که حشو زاید از آن استنباط شده است؟ ضمن اینکه «عاط [العُنُقُ]» به معنی «دراز شد [گردن]» (نک. جرّ، ۱۳۸۰: ۱۴۱۱) فعل است و معنای اسمی «گردن دراز» نمی‌دهد.

در ادامه و برای رفع ابهام معنای عبارت موردنظر، لازم است توضیحاتی در مورد «عنقا» و «عنقای مغرب» داده شود.

۱-۲- عنقا

عنقا یا سیمرخ، پرنده‌ای با گردن دراز است که هیچ‌کس آن را ندیده است. «طایری است دراز‌گردن که نزد بعضی وجود فرضی دارد و عنقا آن را بدین جهت گویند که طویل‌العنق بوده و به فارسی نام آن سیمرخ است.» (برهان، ۱۳۶۲: ذیل «عنقا»).

به نظر می‌رسد مبسوط‌ترین مطلب در مورد عنقا در *عجایب‌المخلوقات* آمده است:

«او را سیمرخ گویند. بزرگ‌ترین همهٔ مرغ‌هاست به حجم؛ و گویند که فیل و جاموس را بر باید چنان که زغن موش را؛ و گویند که در قدیم الزمان در میان حیوانات بوده است. چون خیانات او بسیار شد مردم از وی متأذی شدند تا یک‌بار عروسی را با زیور در ربود و حنظلهٔ النبی - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ - دعا کردی، باری - عزّ و جلّ - او را از میان مردم ببرد و به بعضی از جزایر بحر محیط که هیچ آدمی آنجا نرسد، مکان ساخت؛ و گویند که در آن جزایر، حیوانات بسیارند و از فیل و کرگدن و جاموس و جوارح طیر. و عنقا هیچ از ایشان صید نکند؛ زیرا که ایشان در اطاعت او باشند و صید نکند آلهامی عظیم یا اژدهایی و پاره‌ای از آن خود بخورد و باقی را از برای سباع که در طاعت او باشند رها کند و از بالای بلندی تماشا می‌کند تا ایشان از آن می‌خورند و چون او پرواز کند و آواز پر او چون آواز سیل عظیم باشد یا باد سختی که بر درخت وزد صدا کند و اگر کشتی در دریا گم شود سیمرخ او را با راه برد.

یکی از بزرگان حکایت کرد که در دریا گم شدیم. سواری عظیم دیدیم. ملاحان گفتند که آن سیمرخ است و جهد کردند تا خود را به آنجا رسانند. آن گاه آواز برداشتند و دعا می کردند. سیمرخ در هوا می رفت و ما در مرکب بودیم، در زیر او می رفتیم.

و گویند عمر او هزار و هفتصد سال بود و وقتی بچه کند که پانصد سال بر وی گذرد و چون بیضه خواهد کرد؛ الم عظیم بیند و نر برود و آب به منقار بیاورد و ماده بدان حقنه کند تا آنگه بیضه بنهد. آنگه نر بیضه را در زیر گیرد و ماده به طلب صید رود و به صد و بیست و پنج سال بچه بر آرد و اگر بچه ماده بود، سیمرخ ماده برود و همزم جمع کند و نر منقار بر منقار او ساید تا آتش افروخته گردد و در همزم گیرد. آنگاه ماده در میانه آتش رود و بسوزد و بچه ماده جفت نر شود و اگر بچه نر بود سیمرخ نر چنین کند و آن بچه جفت ماده شود و از عنقا حکایات عجیب بسیار شنیدم و لیکن چون بر وی اعتماد نبود به این قدر اختصار کردم.» (قزوینی، ۱۳۹۰: ۶۳۵-۶۳۴).

در *مروج الذهب* نیز به گردن دراز و پره‌های الوان عنقا اشاره شده است:

«عنقا به پارسی، سیمرخ را گویند. او را در جهان نام هست؛ اما نشان نیست. در بعضی تفاسیر آورده‌اند که در زمین اصحاب رس کوهی است بس بلند. مرغی بس عظیم با هیأتی غریب و پره‌های الوان مختلف و گردنی به افراط دراز که او را بدان سبب عنقا گفتندی. هر جانوری که در آن کوه بودی، صید کردی و اگر صید نیافتی هر جا کودکی دیدی برداشتی و آن قوم پیش حنظله بن صفوان رفتند که پیغمبر ایشان بود. حنظله دعا کرد، حق تعالی آتش بفرستاد و آن مرغ بسوخت» (مسعودی، ۱۳۹۰: ۵۷۷/۱).

در *لطایف الامثال و طرایف الاقوال* از گردن دراز و طوق سپید در آن یاد شده و علت معدوم شدن این مرغ با آنچه در *مروج الذهب* آمده بود یکسان است:

«خلیل بن احمد - رَحِمَهُ اللهُ - چنین می گوید که عنقا مرغی است و او را عنقا بدان سبب خوانند که در گردن او طوقی سپید است و نیز گفته‌اند که او را عنقا بدان سبب خوانند که گردن او دراز است. و ابن الکلبی که عالم‌ترین نقله است به ایام و احوال عرب، چنین می گوید که اهل رس را پیغمبری بوده است نام او حنظله بن صفوان و در زمین ایشان کوهی بوده است که آن را دمخ

می‌خوانده‌اند؛ بالای آن کوه، یک میل. هر یک چند، مرغی بدان کوه آمدی به تن سخت بزرگ و به گردن سخت دراز و به خوبی از همه مرغان زیادت و بر آواز هر نشانی و نقشی و در آن کوه شکار کردی و مرغان دیگر بگرفتی. مگر یک روز آن مرغ گرسنه شد و شکاری نیافت و کودکی را بگرفت و ببرد... بار دیگر بیامد و کنیزکی را بگرفت و ببرد و بر دو جناح خرد خویش نشانده. اهل رس از او پیش حنظل بن صفوان که پیغمبر ایشان بود بنالیدند. حنظل بر این مرغ دعای بد کرد و گفت: اللهم خذها واقطع نسلها و سلط علیها آفة؛ یعنی که ای خدای، بگیر این مرغ را و نسل او بریده گردان و بر او آفتی مسلط کن. دعای او حالی مستجاب شد و صاعقه‌ای بیامد و آن مرغ بسوخت و در جهان، عنقا یعنی سیمرغ نماند. در جملت، امروز اسم این مرغ معلوم و جسم او معدوم و مجهول است.» (وطواط، ۱۳۷۶: ۱۱۹).

۱-۱-۲- عنقای مغرب

اخوان‌الصفاء در رساله بیست و دوم از رسایل خویش، «عنقای مغرب» را پادشاه مرغان و جای او را در کوه‌های بلند جزیره بحر اخضر دانسته‌اند. (نک. نقوی، ۱۳۸۶: ۹۴).

در مورد تلفظ و وجه تسمیه «مغرب» در برهان قاطع چنین آمده است:

«عنقای مغرب به فتح اول و ضمّ میم و سکون غین معجمه و کسر راء مهمله، مرغی بود بس عظیم و دراز گردن و مغرب از این جهت گویند که طیور را فرو می‌برد و اطفال و دختران را نیز بلع می‌کرد و بعضی نوشته‌اند که به فتح راء به معنی نو و غریب آورده شده، و چون عنقا، حق تعالی به هیأت عجیب و غریب پیدا کرده بود از این جهت مغرب گفتند و بعضی مغرب به معنی مخفی و نابود نوشته‌اند.» (برهان، ۱۳۶۲: ذیل «عنقا»).

در لغت‌نامه دهخدا نیز دقیقاً آنچه در برهان قاطع آمده، تکرار شده است. (ن.ک: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «عنقای مغرب»). اما با توجه به کاربرد «عنقای مغرب» در مثل‌های عربی، می‌توان نتیجه گرفت که این ترکیب اولاً بر چیزهای نابود و معدوم دلالت دارد و کنایه از هر چیز نایاب و نایافت است و «هر چیز را که وجود او نادر بود به عنقای مغرب تشبیه

کنند» (مسعودی، ۱۳۹۰: ۵۷۷/۱)؛ ثانیاً به معنی «دوربرنده یا دورشونده باشد». (وطواط، ۱۳۷۶: ۱۱۹).

در ادامه جهت تبیین موضوع، به یک تمثیل عربی اشاره می‌شود.

۲-۱-۲- طَارَ بِهِ الْعَنْقَاءُ

این تمثیل که اغلب به صورت «طَارَتْ بِهِمُ الْعَنْقَاءُ» به کار می‌رود چنین معنی می‌شود: «پرنده سیمرخ آنان را برده است؛ یعنی همگی نابود شده حتی یک نفر از آنان زنده نمانده است.» (البستانی، ۱۳۷۳: ۸۴۱).

زمخشری در کَشَّاف، آیه «حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ» را از تعابیر بلاغی عرب دانسته که مقصود از آن، انجام فعل بذاته به دست فاعل نیست؛ بلکه منظور نتیجه فعل است. وی در ادامه و برای تبیین موضوع، دو مثال دیگر از امثال عرب را ذکر می‌کند:

«كَقَوْلِهِمْ: سَالَ بِهِ الْوَادِي إِذَا هَلَكَ، وَ طَارَتْ بِهِ الْعَنْقَاءُ إِذَا طَالَ الْغَيْبَةُ، وَ لَيْسَ لِلْوَادِي وَ لَا لِلْعَنْقَاءِ عَمَلٌ فِي هَلَاكِهِ وَ لَا فِي طَوْلِ غَيْبَتِهِ وَ إِنَّمَا هُوَ تَمَثِيلٌ مَثَلَتْ حَالُهُ فِي هَلَاكَةِ بِحَالٍ مَنْ سَالَ بِهِ الْوَادِي وَ فِي طَوْلِ غَيْبَةِ بِحَالٍ مَنْ طَارَتْ بِهِ الْعَنْقَاءُ.» (زمخشری، ۱۴۱۸ق: ۱۶۷/۱). آن گونه که گفته‌اند: «سَالَ بِهِ الْوَادِي» وقتی که هلاک شد «وَ طَارَتْ بِهِ الْعَنْقَاءُ» هنگامی که غیبتش به درازا کشید. نه وادی گشتی در هلاکت دارد و نه عنقا در به درازا کشاندن غیبت، بلکه هر دو تمثیل هستند. حال او را در هلاکت به حال کسی مانده کرده‌ای که آب، او را برده است (هلاک شده) و طول غیبتش را به کسی تشبیه کرده‌ای که عنقا او را به پرواز در آورده و با خود برده است. بنابراین، هنگامی که غیبت شخص طولانی شود و امید وی به بازگشت وی نباشد، تعبیر «طَارَتْ بِهِ الْعَنْقَاءُ» به کار می‌رود.

ابوالفضل عُلَّامی در مقدمه کتاب *تحفه فتحیه*، هنگامی که در مدح اکبرشاه قلم می‌زند چنین می‌نویسد: «... الْمُؤَيَّدُ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، الْمُشِيدُ بِجُنْدِ اللَّهِ، سَيَقُفُ مِفْتَاحُ اللَّقْلَاعِ وَ ذِكْرُهُ مِصْبَاحٌ

للبِقَاعِ، مَنْ صَارَ فِي مَصَافٍ خِلَافَهُ سَالٍ بِهِ الْوَادِي (۲) وَ طَارَ بِهِ الْعَنْقَا وَ مَنْ طَارَ عَلَي مَرَادِ
انْقِيَادِهِ طَابَ لَهُ الْعَيْشُ وَ طَالَ لَهُ الْبَقَاءُ (علمای، بی تا: گک ۲): [اکبرشاه] تأیید شده از جانب
خدا، استوار و پا برجای به لشکر پروردگار است، شمشیرش کلید گشاینده دژها و نامش
چراغ سرزمین هاست، هر که در صف مخالفتش قرار گیرد هلاک و معدوم شود و هر که بر
فرمانبرداری وی گردن نهد، زندگیش خوش و عمرش پایدار گردد.

همان‌طور که از عبارت بالا برداشت می‌شود، علمای هلاکت و نیستی (معدوم شدن) را
برای مخالفان ممدوح آرزو می‌کند.

یکی از مثل‌های عربی که با «طارت به العنقاء» مترادف است، مثل «حَلَقَتْ بِهِ عَنقَاءُ
مُغْرِبٌ» است. دهخدا در توضیح لغت «ملاع» می‌نویسد: «زمینی که عُنَاب را بدو نسبت
کنند، گویند: أودتْ بهِ عُنَابُ مَلَاعٍ. و در واحد و جمع چنین گویند و آن شیهه است
بدان چه گویند: طارتْ بهِ العنقاء، و حَلَقَتْ بهِ عَنقَاءُ مُغْرِبٌ.» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «ملاع») یا
در جای دیگر به معنای کنایی این مثل اشاره می‌کند: «حَلَقَتْ بهِ فِي الْجَوِّ عَنقَاءُ مُغْرِبٌ
(یعنی عنقای مغرب او را به هوا برد)؛ کنایه از هلاک گشتن و باطل شدن چیزی است.»
(همان: ذیل «عنقای مغرب»).

در مجمع‌الامثال آمده است که این مثل به هنگام ناامیدی از کسی یا چیزی کاربرد دارد:
«يُضْرَبُ لِمَا يَنْسَ مِنْه، قَالَ الشَّاعِرُ: إِذَا مَا أَبْنُ عَبْدِ اللَّهِ خَلَى مَكَانَهُ ... فَقَدْ حَلَقَتْ بِالْجُودِ عَنقَاءُ
مُغْرِبٌ؛^(۳) برای چیزی که از آن ناامید شوند به کار می‌رود، شاعر گفته است: چون ابن
عبدالله درگذشت ... جود و بخشش هم از میان رفت.» (میدانی، بی تا: ۲۰۱/۱)؛ بنابراین
می‌توان نتیجه گرفت که تمثیل «طار به العنقا» در مفاهیم «غیبت طولانی فرد به نحوی که
امیدی به بازگشت وی نباشد، باطل و نابود شدن، معدوم شدن و هلاکت» به کار می‌رود.

۲-۲- ضبط صحیح «عاطار»

آن طور که از مطالب فوق و همچنین از متن نسخه خطی عتبه‌الکتابه برمی آید؛ صورت صحیح کلمه مورد بحث در این مقاله، «مِمَّا طَارَ» و جمله مورد نظر «مِمَّا طَارَ بِهِ عِنَاءٌ مُّغْرَبٌ» است. این اشتباه از آنجا ناشی شده است که مصححان محترم کتاب، فاصله و انحسای دو «میم» در دست‌نویس اثر را سهواً «عین» خوانده، واژه ناصحیح و نامفهوم «عاطار» را وارد متن کرده‌اند و شارحان کتاب نیز به این تحریف پی نبرده‌اند. ضمن اینکه به نظر می‌رسد مصححان و شارحان کتاب، ترکیب عربی «بِه» متشکل از حرف متعدی‌ساز «ب» و ضمیر «ه» (جار و مجرور) را به اشتباه، حرف اضافه فارسی «به» دانسته‌اند.

وَأَزَلَّ عِلَادَ مَطَارِيَهُ عِنَاءٌ مُّغْرَبٌ كَثَمَةٌ

(منتجب‌الدین بدیع، بی تا: گک ۲۸۹)

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که منتجب‌الدین بدیع جوینی در بیان شرح اشتیاق، همنشینی و دیدار خود با مخاطب نامه را نادر و نایاب دانسته و آن را در شمار آنچه عنقای مغرب برده است؛ یعنی معدوم و دست‌نیافتنی قلمداد کرده است.

۳- نتیجه‌گیری

بی‌تردید یکی از اصول بنیادین در تصحیح یک اثر، خواندن صحیح متن نسخه یا نسخ خطی آن اثر است. خوانش نادرست متن می‌تواند موجب تحریف یا تصحیف‌هایی شود که این بار نه به دست کاتب یا ناسخ، بلکه از سوی مصحح وارد متن می‌شود. یکی از این تحریف‌ها واژه «عاطار» است که در یکی از نامه‌های اخوانی عتبه‌الکتابه وارد شده است. تصحیح قیاسی متن و دقت در نسخه خطی اثر دال بر آن است که این واژه بی‌معنا

تحریف‌شده «مِمَّا طَارَ» و جزئی از تمثیل عربی «مَا طَارَ بِهِ عِنْقَاءُ مُغْرَبٍ» است. تاکنون هیچ یک از شارحان و مصححان عتبه‌الکتابه به تصحیح ضبط نادرست واژه «عاطار» نپرداخته‌اند.

یادداشت‌ها

۱- این رکن فرعی در اخوانیات که «ذکر انتظارات» نام دارد نشان می‌دهد که مخاطب این نامه از نظر پایگاه اجتماعی-سیاسی بالاتر از جوینی نیست چون در مکاتیبی که از مادون به مافوق نوشته می‌شد تقاضای ارسال نامه مرسوم نبود. (نک. خطیبی، ۱۳۸۶: ۴۲۳).

۲- «سَالَ بِهِمُ الْوَادِي: هَلَاكٌ شَدْنَدٌ» (جر، ۱۳۸۰: ۲۱۵۳).

۳- «وَلَمْ يُؤْنِثُوا صِفَتَهُ لِأَنَّ الْعِنْقَاءَ إِسْمٌ يَقَعُ عَلَى الذَّكْرِ وَالْأُنْثَى كَالدَّابَّةِ وَالْحَيَّةِ، وَيُقَالُ: عِنْقَاءُ مُغْرَبٍ عَلَى الصَّفَةِ وَ مُغْرَبٍ عَلَى الْإِضَافَةِ كَمَا يُقَالُ مَسْجِدُ الْجَامِعِ وَكِتَابُ الْكَامِلِ: صَفَتِ عِنْقًا رَا مَوْئِثَ نِيَاوَرْدَه‌اند چون عنقا اسمی است که هم بر مذکر و هم بر مؤنث اطلاق می‌شود؛ مانند دابته (حیوان بارکش) و حیه (مار). می‌گویند «عنقاء مغرب» به صورت صفت و «عنقاء مغرب» به صورت اضافه، همان گونه که می‌گویند: مسجد الجامع و کتاب الکامل. (میدانی، بی تا: ۲۰۱/۱).

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. افراز، ریحانه. (۱۳۸۹). «شرح جامع کتاب عتبه‌الکتابه». جلیل نظری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج.
۲. البستانی، فؤاد افرام. (۱۳۷۳). *منجد الطلاب و فرائد الادب*. ترجمه محمد بندر ریگی. تهران: انتشارات اسلامی.
۳. برهان، محمدحسین. (۱۳۶۲). *برهان قاطع*. به اهتمام محمد معین. تهران: امیرکبیر.
۴. جر، خلیل. (۱۳۸۰). *فهرنگ لاروس عربی به فارسی*. ترجمه سید حمید طیبیان. چاپ هفتم. تهران: امیرکبیر.

۵. خطیبی، حسین. (۱۳۸۶). **فن نثر در ادب پارسی**. تهران: زوآر.
۶. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). **لغت نامه**. چاپ دوم. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
۷. ریاحی زمین، زهرا. (۱۳۷۱). «بررسی و شرح عتبه‌الکتابه». غلامرضا افراسیابی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شیراز.
۸. علّامی، ابوالفضل بن مبارک. (ف ۱۰۱۱ق). **تحفة فتحیه**. تهران: کتابخانه ملی ملک. نمره مسلسل ۳۸۱۱. [نسخه خطی]. تألیف: بی تا. کتابت: بی تا.
۹. قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۹۰). **عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات**. برگردان از مترجمی ناشناخته. به کوشش یوسف بیگ باباپور و مسعود غلامیه. قم: مجمع ذخایر اسلامی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۰. مردانی، فیروز. (۱۳۷۶). «شرح لغات و مشکلات عتبه‌الکتابه». مهدی نوریان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه اصفهان.
۱۱. مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۹۰). **مروج الذهب و معادن الجواهر**. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چاپ نهم. تهران: فرهنگ معاصر.
۱۲. معصومی، محمدرضا. (۱۴۰۱). «پیشنهاد تصحیح قیاسی چند واژه در عتبه‌الکتابه». **نثرپژوهی ادب فارسی**. دوره ۲۵، شماره ۵۱، صص ۱۳۳-۱۵۵.
۱۳. منتجب‌الدین بدیع، علی بن احمد. (۵۵۸ق). **عتبه‌الکتابه**. مصر: کتابخانه ملی. نمره مسلسل ۶۲۹۲. [نسخه خطی]. تألیف: ۵۲۸-۵۵۲ق. کتابت: ۶۷۱ق.
۱۴. منتجب‌الدین بدیع، علی بن احمد. (۱۳۸۴). **عتبه‌الکتابه؛ مجموعه مراسلات دیوان سلطان سنجر**. تصحیح و اهتمام محمد قزوینی و عباس اقبال آشتیانی. تهران: اساطیر.
۱۵. منتجب‌الدین بدیع، علی بن احمد. (۱۳۹۶). **عتبه‌الکتابه؛ گزیده‌ای از مراسلات دیوان سلطان سلجوقی**. به اهتمام مریم صادقی. چاپ اول. تهران: نگاه معاصر.
۱۶. نقوی، نقیب. (۱۳۸۶). «وادی آتش، نگاهی به داستان‌های نمادین ادب پارسی». **فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد**. دوره ۴، شماره ۱۴، صص ۸۵-۱۰۳.
۱۷. وطواط، رشیدالدین. (۱۳۷۶). **لطایف الامثال و طرایف الاقوال**. با تصحیح حبیبه دانش‌آموز، تهران: اهل قلم و میراث مکتوب.

ب. منابع عربی

۱۸. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۱۸ق.). *الكشاف عن حقایق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*. به تصحیح احمد عبدالوجود و علی محمد معوض. ریاض: مكتبة العیكان.
۱۹. میدانی نیشابوری، ابوالفضل احمد بن محمد. (بی‌تا). *مجمع الامثال*. به تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید. بیروت: دارالمعرفة.